

УДК 81'42:371.3

Алла Воробйова,
кандидат педагогічних наук, доцент
Херсонського державного університету

ПРАКТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ПРОДУКУВАННЯ ЕТИЧНО ДІЄВОГО РИТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ НА УРОКАХ МОВИ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

У статті з'ясовується зміст і значення етичного спілкування у процесі становлення ідеальної риторичної особистості. У дослідженні визначено сутнісні елементи риторичного дискурсу (предмет, продукт, засоби реалізації), подано змістовні характеристики етичності публічної промови, проаналізовано аспекти продукування етично дієвого риторичного дискурсу. Також детально висвітлено основні характеристики професіограми сучасного оратора, що, на думку автора, є важливим елементом у підготовці риторичної особистості, запропоновано прийоми навчання етично дієвому дискурсу на уроках мови в основній школі.

Ключові слова: риторичний дискурс, етична дієвість, ідеальний образ ритора, стратегія мовленнєвої поведінки, реакція аудиторії.

В статье выясняется смысл и значение этического общения в процессе становления идеальной риторической личности. В исследовании определены существенные элементы риторического дискурса (предмет, продукт, средства реализации), поданы содержательные характеристики этичности публичной речи, проанализированы аспекты выработки этически действенного риторического дискурса. Также подробно освещены основные характеристики профессиограммы современного оратора, что, по мнению автора, является важным элементом в подготовке риторической личности, предложено приемы обучения этически действенного дискурса на уроках языка в основной школе.

Ключевые слова: риторический дискурс, этическая действенность, идеальный образ ритора, стратегия речевого поведения, реакция аудитории.

Nowadays Rhetoric studies the relationships between the thought and the word and offers the effective methods of transformation the information into persuasive discourse. Today's society needs to know the universal rules of creating ethical effectiveness in rhetorical discourse for harmonization in the process of communication. The main aim of the article is to look through the theoretical basis of rhetorical discourse generation and emphasize the conditions in which the discourse is considered to be ethical and effective. Rhetorical discourse includes some key concepts of main rhetorical qualities. Ethical effectiveness consists of the ethical correctness and ethical negotiability.

The ethical correctness deals with moral standards of a good speaker. The ethical negotiability is based on the analysis of the audience and determines the speaker position and the behavior in further speech. Analysis carried out on the rhetoric researches proves that ethical effectiveness can be reached in such cases: 1) speaker's great attention to moral standards and spiritual values; 2) discourse arrangement due to audience expectations on the basis of audience structure; 3) speaker's orientation to the ideal of rhetoric culture; 4) harmonization in the process of communication with the help of creation and approval the primacy of ethicality in speech conversation. Such conversation is possible in the condition of relevant using of speech ethical forms, ethical formulas, euphemisms, ethical argument, direct and indirect forms of influence on the audience. However it could be noted that Rhetoric offers the efficient strategies and tactics of speech behavior which can develop the skills of everyone to carry responsibility for ethics in public speaking.

Key words: rhetorical discourse, ethical effectiveness, ethical correctness, ethical negotiability, ethicality in speech conversation.

Постановка проблеми. Аналіз наукової й навчально-методичної літератури, спостереження за навчальним процесом засвідчує існування суперечності між потребою соціуму в ідеальній мовній особистості й неготовності учнів основної школи до активізації риторичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему навчання ефективному публічному мовленню у професійних дослідженнях розглядають з різних позицій: 1) робота з текстом промови (В. Аннушкін, Н. Безменова, О. Волков, Л. Граудіна, А. Козаржевский, Т. Кузнєцова, О. Лосєв, Л. Мацько, Г. Миськевич, Н. Михайличенко, Й. Стернін, П. Таранов, Г. Хазагеров, Л. Ширіна); 2) роль риторико-мовленнєвого компонента в структурі педагогічної діяльності (Л. Горобець, Н. Іпполітова, Л. Качалова, Г. Михальська, М. Пентилюк, А. Первушина, Ю. Пінчук, Л. Савенкова, Л. Ткаченко, О. Юніна); 3) специфіка викладання професійно орієнтованої риторики (С. Абрамович, Т. Анісімова, В. Вандишев, М. Герман, С. Гурвич, Л. Кочубей, В. Молдован, З. Сергійчук, Л. Спанатій, Н. Осипова, М. Чикарькова); 4) розробка методики навчання риторики в школі (Л. Антонова, Л. Ассуїрова, Н. Голуб, М. Захарійчук, Г. Клочек, С. Коваленко, О. Когут, Т. Ладиженська, М. Львов, Г. Михальська, В. Науменко, Л. Нечволод, В. Ницета, В. Паращич, М. Пентилюк, Л. Скуратівський).

Особливий потенціал риторики пов'язують із вирішенням задач етичного та морального виховання. Сьогодні проблему етичності дискурсу досліджують лінгвісти (Ю. Лотман, Л. Мацько, К. Філіпов, О. Селіванова), фахівці з риторики (С. Абрамович, Д. Александров, В. Вандишев, О. Волков, О. Зарецька, Н. Колотілова, Н. Михайличенко, Х. Перельман, Г. Почепцов, Ю. Рождественський, І. Стернін, Г. Хазагеров), лінгводидакти (Н. Голуб, З. Курцева, Т. Ладиженська, А. Михальська, С. Мінеєва,

М. Пентилюк, Г. Сагач, З. Сергійчук, Л. Спанатій). На думку дослідників, у процесі становлення риторичної особистості на фоні успішного розвитку мовного чуття прищеплюється повага до чужої позиції, відповідальність за етичність мовленнєвої дії. Саме тому, активізація риторичної діяльності на уроках мови, починаючи з основної школи, є актуальним завданням, виконання якого можливо за умов: 1) дослідження теоретичних основ функціонування риторичного дискурсу; 2) визначення обставин, за яких дискурс оратора вважається етично дієвим; 3) вивчення основних етичних норм дискурсу; 4) аналізу складових професіограми ритора для успішного формування риторичної культури особистості; 5) виокремлення прийомів навчання етично дієвому мовленню.

Мета статті – дослідити проблему продукування етично дієвого риторичного дискурсу, визначити практичні механізми навчання ефективному публічному спілкуванню на уроках мови в основній школі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Функціонування риторичного дискурсу забезпечує його особлива структурна організація та предметний зміст. Структурна організація такої діяльності відповідає формулі мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонт'єв), але має при цьому свою специфіку. За теорією О. Леонт'єва, риторичну діяльність визначаємо трьома фазами: спонукально-мотиваційна, орієнтовно-дослідницька та виконавча. Першу фазу характеризує прагнення риторичної дії, де мотив окреслює подальшу стратегію. Під час другої фази здійснюється відбір ефективних засобів впливу, а також способів формування та формулювання власної думки. Третя фаза забезпечує реалізацію продукту риторичної діяльності, що може бути виражений вербально чи невербально.

Разом зі структурною організацією риторичну діяльність визначає предметний зміст, що містить умови діяльності виражені елементами: предмет, продукт та засоби реалізації. Предметом зазначеної діяльності виступає риторична думка як модель специфічної індикації об'єктів та явищ реальної дійсності у зв'язках та відносинах. Головними особливостями риторичної думки вважають «раціональний підхід..., прагнення каталогізації та обчислення ситуацій, прагнення до вичерпування того ноетичного простору, у якому працює ритор, постійну роботу з дистинкціями» [17, с. 41].

Значущим елементом предметного змісту риторичної діяльності називають її продукт – риторичний дискурс, одиницею якого вважають вислів. Риторичний дискурс, що вирізняється певною специфікою, охоплює ті лінгвістичні характеристики дискурсу, котрі розуміють як «слово, що звучить» [9, с. 54], «спілкування» [11, с. 12] та відповідну йому мовленнєву ситуацію, що враховує умови та обставини комунікації, а також інтереси та наміри тих, хто бере в ній участь. Мова оратора, прагнучи перетворитися в єдине «велике слово» з єдиним значенням, однозначно дискурсивна. Мета функціонування риторичного дискурсу,

спираючись на дискурсивні знання, що стали «результатом зв'язного, послідовного, ясного розмірковування, у якому кожна наступна думка витікає із попередньої та визначає подальшу» [13, с. 50], продукувати саме ту риторичну думку адресата, що викличе заплановану реакцію.

Отже, в аспекті риторичної діяльності розглядаємо риторичний дискурс як комплексну риторичну подію, що включає мовленнєву дію в усній чи графічній формі та мовленнєву ситуацію, яка враховує умови, обставини спілкування та соціальні характеристики її учасників.

Засобами ведення риторичної діяльності є механізми впливу в рамках класичних категорій красномовства: 1) логос; 2) етос; 3) пафос. Формула «методологічної тріади» [11, с. 48], запропонована Аристотелем, була багаторазово історично та теоретично обґрунтована (Д. Александров, А. Андреев, Т. Анісімова, Н. Безменова, В. Вандишев, О. Волков, Н. Колотілова, Л. Мацько, А. Михальская, Г. Онуфрієнко, В. Паращук, О. Семенюк, Ю. Рождественський, Г. Хазагеров).

Варто зазначити, що процес продукування риторичного дискурсу гармонійно поєднує реалізацію трьох модусів, де «логос» відповідає за раціональну правильність, точність та ясність промови, «пафос» додає краси, виразності та доречності мовленню, «етос» гарантує моральну та духовну довершеність виступу. Безперечно, відсутність етичної складової унеможливорює ефективну персуазивність публічної комунікації.

Етичність риторичного дискурсу походить від класичної категорії давньогрецького красномовства – «етосу», що вважається передвісником створення етики як науки. Зазначена категорія визначає «умови, у яких можливе мовлення» [12, с. 99], і слугує, на думку Л. Мацько, О. Мацько [7], моральним кодексом поведінки оратора в суспільстві. Аналіз історичної парадигми риторики переконує, що поза етосом красномовство самознищується, перетворюючись в антинауку. Сучасна риторика (неориторика Перельмана, льежська школа метариторики, німецька комунікативна філософія) протиставляє себе софістиці, еристиці та мовленнєвому впливу, прагне до «етичного культивування» [17] мовлення та відкидає словесні виверти заради прагматичної цілі.

У сучасній риторичній дидактиці етична дієвість реалізується через істинність та конструктивність ідей, що висуває промовець. Мовлення має бути продуктивним та розвивати позитивні якості учасників спілкування. Наміри ритора повинні відповідати «загальнолюдським етичним нормам» та бути «спрямовані на творення добра» [14, с. 7]. З огляду на вищезгадане, зорієнтованість учнів на продукування етично дієвого дискурсу на уроках мови, починаючи з 5-го класу основної школи, актуалізує усвідомлення ними загальнолюдських норм моралі, формує вміння ефективно переконувати етично досконалим словом.

Етичну дієвість визначають правильність (нормованість) дискурсу, відповідність промовця якостям ідеального ритора та доступність виступу.

Перший аспект спирається на норму, що включає правову, моральну та духовну складові [4, с. 31–33]. Правова норма загальнообов'язкова, встановлена на рівні законодавства, демонструє ступінь юридичної правдивості, легальності слова та дії; моральна – виключає неправильну, неетичну поведінку учасників дискурсу; духовна норма контролює вибір предмету обговорення з точки зору можливих наслідків. Відомий фахівець з риторики Ю. Рождественський наполягає на необхідності навчати нормованому дискурсу через обговорення «етичноорганізованих» топів: благо, зло, ворог, друг і т. ін. Учений називає тематичні дискусії, що ґрунтуються «на основі лексичних значень загального характеру в конкретних висловлюваннях» [12, с. 143], важливими смисловими носіями моралі.

Аналіз науково-методичної літератури із заявленої проблематики дав змогу виокремити основні прийоми навчання етично дієвому дискурсу в аспекті відповідності його етичній нормі. Серед зазначених прийомів: 1) розширення знань учнів щодо законів, нормативно-правових актів, прийнятих на основі Конституції України; 2) добір лише правдивої, документально обґрунтованої інформації для публічного виступу; 3) висвітлення явищ, подій, фактів у всій їх складності і суперечливості, об'єктивно, принципово, без спотворення дійсної сутності, без критиканства і нігілізму; 4) обговорення «етично організованих» топів; 5) використання етичних норм із метою ефективного переконання та впливу.

Другий аспект етичної дієвості дискурсу зосереджений на відповідності мовця ідеальному образу ратора. Варто зауважити, що протягом століть під впливом суспільно-історичних процесів змінювалися вимоги до риторичного ідеалу. Так, на думку Г. Хазагерова, римляни надзвичайно цінували особистісні якості промовця, у греків існував суворий запит на професійність ратора. В епоху християнства перевагу надавали образу «богонадхненного проповідника» [17, с. 23], у радянський період орієнтувалися на постать пропагандиста й агітатора. Професійно-особистісні якості сучасного оратора проаналізовано в багатьох наукових працях (В. Вандишев [3, с. 191], О. Волков [4, с. 33–41], Н. Михайличенко [8, с. 43], Л. Нечволод, В. Парашич [10, с. 102], М. Препотенська [11, с. 53], Г. Сагач [13, с. 195], Л. Скуратівський [14, с. 17–18], Л. Спанатій [15, с. 32]).

Слід зазначити, що пошук ідеального образу промовця зумовив появу поняття «професіограма оратора». Сучасні дослідники риторики також надають характеристики професіограми вчителя (Н. Голуб, Н. Іпполітова, М. Львов, Л. Савенкова, З. Сергейчук, Ю. Пінчук, О. Юніна); лектора (В. Вандишев, С. Гурвич, С. Малишев, Т. Ніколаєва, С. Нікольська); пропагандиста (Т. Маркичева, Е. Ножин); юриста (С. Абрамович, Н. Івакіна, В. Молдован, Н. Осіпова); журналіста (Л. Спанатій); перекладача (А. Бушев). У дослідженні Г. Сагач [13] подано узагальнену структуру професіограми оратора, що складається з психофізичних, духовно-моральних, ділових якостей, а також особливого мислення й етичних характеристик. При

цьому вчений стверджує, що сучасна українська риторика лише проходить етап відродження й розвитку, тому не розроблено єдиної науково виваженої, ґрунтовної формули професіограми риторика.

Попередній розгляд питання дає підстави об'єднати критерії оцінки ідеального образу риторика у три основні блоки: «зовнішній вигляд, внутрішні якості особистості, вміння спілкуватись» [14, с. 18]. Зовнішній вигляд – це фізичні дані людини, невербальна поведінка, що створює імідж оратора. Внутрішні якості особистості розкривають ступінь духовності риторика. Дослідники по-різному визначають основні характеристики внутрішньої етичності промовця. Так, Л. Спанатій [15] називає коректність, доброзичливість, легкий гумор позитивними внутрішніми емоціями, якими слід послуговуватися під час спілкування. Серед визначальних параметрів «етичної значимості» оратора Н. Михайличенко вказує на «ерудованість, принциповість, впевненість, самокритичність» [8, с. 43]. В. Андрєєв складовими «етичної позиції» вважає «розсудливість, доброзичливість, порядність» [1, с. 81]. О. Волков класично підпорядковує позиції етичної оцінки риторика «ораторським нравам», серед яких «чесність, скромність, доброзичливість, передбачливість» [4, с. 33–41]. Аналізуючи діалоги Сократа, А. Михальська категоріями етичності називає «стриманість, обов'язок, справедливість» як «основи гарної дружби та істинного спілкування» [9, с. 73].

Етична складова вміння спілкуватися визначає здатність промовця бути як уважним адресантом, так і толерантним адресатом. Базисом успішної комунікації, на думку М. Препотенської [11, с. 61], є ентузіазм та енергетика мовця. Г. Сагач називає спілкування «реальною» формою ораторської діяльності [13, с. 212], специфікою якої є прагнення до ефективного впливу, що реалізується через стратегію духовного порозуміння, об'єднання на засадах моральності. Серед основних принципів етичної правильності спілкування слід виділити 1) дотримання аксіом розмовного етикету; 2) вибір «правильної» тональності; 3) створення атмосфери спільних інтересів із урахуванням психологічних, ситуативних, контекстуальних факторів дискурсу.

Отже, аналіз праць фахівців з риторики підтверджує актуальність визначення критеріїв ідеального образу риторика для подальшої роботи над ефективним удосконаленням зовнішнього вигляду, внутрішніх якостей промовця та вмінням спілкуватися. Очевидно, для освітнього процесу нашої країни важливо підтримувати та розвивати традиції, що притаманні культурно-мовленнєвому середовищу східноєвропейських країн та відображені у східнослов'янському риторичному ідеалі. У процесі навчання актуальна рефлексія не тільки над змістом поняття «риторичний ідеал», а і над методологією та технологією його впровадження з метою формування риторичної компетентності тих, хто навчається. Наш ідеал, окрім національних традицій, повинен складатися з кращих досягнень риторичної думки інших народів.

Необхідно ознайомлювати школярів із філософсько-етичними засадами риторичного ідеалу, з системою ідей та положень, що втілені у конкретних зразках реальних мовленнєвих учинків. Історія України має багато прикладів поваги до мовленнєвої культури людини, пошани до мистецтва мови та мовлення. Тут і образність мовлення козаків Запорізької Січі, співців-кобзарів, що відображено в українському фольклорі, і зразки промов визначних риторів, проповідників, педагогів Києво-Могилянської академії, і яскраві приклади риторичних виступів, що належать великим вітчизняним педагогам К. Ушинському і В. Сухомлинському.

Третій аспект етичної дієвості – доступність дискурсу – реалізується через уміння оратора змінити стратегію мовленнєвої поведінки, аналізуючи тип аудиторії. Професійні дослідники риторики пропонують різні квалітативні та квантитативні класифікації типів аудиторій. Учені (Л. Мацько [7, с. 94], Л. Спанатій [15, с. 132], Л. Скуратівський [14, с. 11]), спираючись на закон моделювання аудиторії Г. Сагач [13], диференціюють слухачів за факторами: соціально-демографічний, суспільно-психологічний, індивідуально-особистісний. Н. Колотілова [6] оцінює слухачів за такими параметрами: кількість учасників; рівень обізнаності з обговорюваної теми; соціально-культурні особливості; ставлення до промови. При цьому останній параметр ділить аудиторію на доброзичливу, байдужу, ворожу й комбіновану. Рівень довіри оратору є визначальним у градації Л. Скуратівського [14]. Учений диференціює слухачів на тих, хто ставиться до оратора з довірою, сумнівом, недовірою. В. Вандишев [3] вивчає типи аудиторії залежно від спільності інтересів і мотивації для сприйняття дискурсу. Дослідник вважає доцільною таку стратегію ратора, яка об'єднує слухачів довкола основних, групових, злободенних, конкретних інтересів, а також у випадку новизни теми чи закладеного елемента конфлікту.

В аудиторіях різного типу етично дієва позиція ратора можлива за умови «паритетності (рівності)» [5, с. 199] у спілкуванні, що забезпечують правила мовленнєвої етики. Такий добір етичних мовленнєвих норм виявляється через мовленнєвий етикет («порядок мовленнєвої поведінки, встановлений у ... суспільстві» [5, с. 189]), представлений мовленнєвими етикетними формами (вітання, звертання, вибачення, ви-/ти-спілкування, прощання і т. і.), етикетними формулами (привітання (звертання + причина звертання + свідчення про щирість почуттів), запрошення (звертання + зазначення дати й місця + необхідні уточнення + вихідні дані, підпис) та евфемізмами. Учені (М. Препотенская, Г. Хазагерев) зазначають особливу роль для риторики «етичного контексту» [11, с. 242] евфемізмів, де мовленнєвий етикет санкціонує «пом'якшення виразу» [17, с. 284].

Аналіз типу аудиторії обумовлює вибір етичних прийомів активізації сприйняття. Серед них називають прямий та непрямий мовленнєвий вплив, доводи до етосу (етичні докази). Останній прийом, різновид аргументу до особи (до авторитету), включає доводи до співпереживання (до поділу

позиції) та заперечення. У процесі співпереживання дискурс має бути спрямований лише на позитивні моральні устої. Так оратор поділяє прийняті соціумом духовні цінності. У випадку заперечення ритор протиставляє свою позицію антиморальним проявам, отримуючи підтримку аудиторії.

Отже, третій аспект етичної дієвості, спираючись на кількісний та якісний аналіз аудиторії, зумовлює вибір позиції оратора для подальшої стратегії мовленнєвої поведінки. Серед прийомів, що сприяють доступності дискурсу слід назвати 1) використання мовленнєвих етикетних форм, етикетних формул, евфемізмів, етичних доводів, прямої та непрямої форми впливу на різних комунікативних рівнях; 2) спостереження за риторичними текстами-зразками з метою виокремлення та аналізу ефективності одиниць мовного етикету; 3) обговорення правил етикету під час публічного спілкування.

Дослідниця Г. Михальська стверджує, що саме риторика пропонує «продуктивні стратегії й тактики мовленнєвої поведінки» [9, с. 17]. Саме риторика передбачає контактовстановлюючу стратегію впливу моралі. Етична дієвість є базовою перевагою риторичного дискурсу, що включає дотримання норм етики й моралі, відповідність мовця риторичному ідеалу, вибір правильної, доступної тональності у спілкуванні з різними типами аудиторії.

Висновки і перспективи. Етична дієвість передбачає гуманістично-діалогічну стратегію публічного спілкування, що ґрунтується на тактиках: 1) опора на моральні цінності; 2) пристосування дискурсу до очікувань адресату на основі аналізу складу аудиторії; 3) орієнтація на ідеал східнослов'янської риторичної культури; 4) гармонізація спілкування через створення й затвердження панування етичності мовленнєвої взаємодії. Більш глибокого дослідження в руслі цієї проблеми, на нашу думку, потребує риторична культура вчителя, лікаря, адвоката.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев В. И. Деловая риторика. Практический курс делового общения и ораторского мастерства [Текст] / В. И. Андреев. – М. : Народноеобразование, 1995. – 208 с.
2. Аристотель. Риторика [Текст] / Аристотель // Античные риторики / [ред. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 352 с.
3. Вандишев В. М. Риторика: экскурс в историю вчень і понять [Текст] : навч. посіб. / В. М. Вандишев. – К. : Кондор, 2003. – 264 с.
4. Волков А. А. Основы риторики [Текст] : учеб. пособ. для вузов / Александр Александрович Волков. – М. : Академ. проспект, 2003. – 304 с.
5. Иссерс О. С. Речевое воздействие [Текст] : учеб. пособие / Оксана Сергеевна Иссерс. – М. : Флинта: Наука, 2009. – 224 с.
6. Колотилова Н. А. Риторика [Текст] : навч. посібник / Н. А. Колотилова. – К. : Центр учбової літератури, 2007 – 232 с.

7. Мацько Л. І. Риторика [Текст] : навч. посіб. для студентів вищих навч. закл. / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – [2-ге вид., стер.]. – К. : Вища шк., 2006. – 311 с.
8. Михайличенко Н. А. Основы риторики [Текст] : учеб. пособ. / Н. А. Михайличенко. – М. : ЮНТУС, 1994. – 54 с.
9. Михальская А. К. Методические рекомендации к учебнику «Основы риторики. 10–11 кл.» [Текст] / А. К. Михальская. – М. : Дрофа, 2002. – 192 с.
10. Нечволод Л. І. Риторика. 10–11 кл. [Текст] : зб. навч. і контр. вправ та завдань / Л. І. Нечволод, В. В. Паращич. – Х. : Торсінг, 2004. – 176 с.
11. Препотенська М. Риторика. 10 ключових тем [Текст] : навч. посіб. / М. Препотенська. – К. : Фірма «ІНКОС», 2009. – 254 с.
12. Рождественский Ю. В. Принципы современной риторики [Текст] / Ю. В. Рождественский; под ред. В. И. Аннушкина. – М. : Флинта: Наука, 2005. – 176 с.
13. Сагач Г. М. Словник основних термінів та понять риторики [Текст] : навч. посіб. / Г. М. Сагач. – К. : МАУП, 2006. – 280 с.
14. Скуратівський Л. В. Українська мова. Елементи практичної риторики [Текст] : [додаток до підруч. «Українська мова, 10–11 кл.» загальноосв. навч. закладів з укр. та рос. мовами навчання] / Л. В. Скуратівський. – К. : Освіта, 2004. – 128 с.
15. Спанатій Л. С. Риторика [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. С. Спанатій. – К. : Видавн. дім «Ін Юре», 2008. – 144 с.
16. Тимошенко Т. Е. Риторика [Текст] : практикум / Татьяна Евгеньевна Тимошенко. – М. : Флинта: Наука, 2009. – 96 с.
17. Хазагеров Г. Г. Риторический словарь [Текст] / Георгий Георгиевич Хазагеров. – М. : Флинта: Наука, 2009. – 432 с.